

Arnold, Stanisław

Wspomnienia pośmiertne T. N. W. : Jan Rutkowski (1886-1949)

Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego 42, 206-213

1949

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jan Rutkowski

(1886—1949).

Zmarły 21 maja r. 1949 profesor Uniwersytetu Poznańskiego urodził się 8.IV.1886 r. w Warszawie. W r. 1905 zapisał się na Uniwersytet Lwowski, który ukończył w r. 1909 ze stopniem doktora filozofii. Po podróżach naukowych do Włoch w r. 1909-10 i do Francji (w latach 1910-12) pracował w Biurze Statystycznym we Lwowie, w r. 1917 habilitował się z ekonomii politycznej na Wydziale Prawno-Politycznym Uniwersytetu Lwowskiego, od jesieni 1918 r. brał udział w organizowaniu w Warszawie Biura Statystycznego (później Głównego Urzędu Statystycznego), jednocześnie zaś rozpoczął wykłady historii gospodarczej w Wyższej Szkole Handlowej i na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Warszawskiego. W r. 1919 zostaje powołany na profesora nadzwyczajnego, zaś w r. 1920 na profesora zwyczajnego historii gospodarczej na Wydziale Prawno-Ekonomicznym Uniwersytetu Poznańskiego. W czasie pełnienia funkcji profesorskich wykonywał też prof. Rutkowski funkcje akademickie będąc w r. 1922-3 dziekanem Wydziału Prawno-Ekonomicznego, zaś w latach 1933-6 delegatem do senatu. Od r. 1924 był członkiem korespondentem Pol. Akademii Umiejętności, od r. 1932 jej członkiem czynnym, od tegoż roku członkiem zwyczajnym Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, będąc jednocześnie członkiem Poznańskiego Towarzystwa Przyj. Nauk i szeregu towarzystw naukowych zagranicznych.

Działalność naukowa prof. Rutkowskiego pozostawiła niezatarte ślady w rozwoju naszej nauki. Mając głębokie przygotowanie teoretyczno-ekonomiczne, uzyskane w czasie studiów krajowych i zagranicznych, swobodnie operując metodami statystycznymi, które zgłębił zarówno w zakresie teoretycznym, jak i praktycznego ich zastosowania, — wniósł Rutkowski już w pierwszych swych pracach, drukowanych przed I-szą wojną światową (Klucz brzozowski biskupstwa przemyskiego w w. XVIII) nowe założenia metodyczne do badań nad historią gospodarczo-społeczną Polski — badań, znajdujących się wtedy w stanie zaczątkowym.

Badania naukowe Rutkowskiego dotyczyły w pierwszym rzędzie zagadnień związanych ze stosunkami agrarnymi w Polsce w w. XVI—XVIII, oraz historią skarbowości. W badaniach swych Rutkowski starał się na podstawie ilościowo szerokiej podstawy źródłowej — poznać i zanalizować faktyczny stan rzeczy w zakresie stosunków społecznych, wprowadzając i bezpośrednio relacje opisowe (zawarte np. w lustracjach, inwentarzach itp.) i zestawienia statystyczne. Studia zagraniczne pozwoliły mu na wykonanie pracy, która była jedyną w swoim rodzaju w literaturze historycznej polskiej, mianowicie na zanalizowanie różnic, jakie występowały w w. XVI—XVII między stosunkami agrarnymi polskimi a zachodnio-europejskimi (głównie niemieckimi i francuskimi, ale także angielskimi i włoskimi). Była to wydana w 1921 r. rozprawa pt. „Poddaństwo włościan w XVIII wieku w Polsce i niektórych krajach Europy“. Wprowadzał tu Rutkowski bardzo wyraźnie wskazania metodyczne w zakresie należytego definiowania poszczególnych zjawisk, występujących w stosunkach agrarnych omawianej epoki, wysunął zarazem postulaty w zakresie wypełniania luk, jakie konfrontacja z materiałem zachodnio-europejskim wykazała w naukowym dorobku polskim, dając w ten sposób niejako program i metodę dalszych prac nad historią agrarną Polski.

Praca ta ma duże znaczenie i z innych także względów. W rozdziale ostatnim zatytułowanym: „Gospodarcze znaczenie poddaństwa“ zajął się Rutkowski problemem bardzo trudnym, mianowicie kwestią, jak wyglądał dochód wielkiej własności ziemskiej z posiadanych gruntów przy różnych formach społecznej organizacji produkcji rolniczej (czynszowej, folwarczno-pańszczyźnianej itd.), inaczej mówiąc jak wyglądał „podział plonu produkcji“ między właściciela ziemskiego a jego poddanych oraz jaki w tym plonie udział miało państwo. Wymieniony problem miał podwójne znaczenie dla Rutkowskiego: z jednej strony chciał on odpowiedzieć na pytanie postawione w tytule rozdziału, mianowicie — jakie były faktyczne, gospodarcze możliwości bytu chłopca, a z drugiej — jak ten stan rzeczy w Polsce, sprowadzający się do bardzo nikłego udziału państwa w dochodzie społecznym, przyczynił się do politycznego upadku Polski w końcu w. XVIII. Rutkowski w tej sprawie rzucił kilka bardzo

interesujących myśli, choć samego zagadnienia, rzecz prosta, nie rozwiązał. Postawił jednak zagadnienie, które stanie się u niego w dalszych badaniach problemem decydującym, determinującym nie tylko zakres, ale i zadanie historii gospodarczo-społecznej.

Wydając w r. 1923 swój „Zarys gospodarczych dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych“ zajął się Rutkowski kwestią, jak określić przedmiot badań historii gospodarczej. Ujmując zjawiska związane z życiem gospodarczo-społecznym w kilka kategorii i analizując ich cechy, dochodzi Rutkowski do wniosku, że „jedynie ustroj społeczno-gospodarczy, to jest faktycznie między ludźmi istniejące stosunki nawiązywane w celu dokonywania pracy gospodarczej lub podziału jej plonu, badane są wyłącznie przez historię gospodarczą i z tego powodu muszą być uznane za główny i właściwy jej przedmiot badań“ (str. 6-7). W tym sformułowaniu występuje wyraźnie postulat badania podziału dochodu społecznego.

Rozwijać zaczyna go Rutkowski systematycznie — i teoretycznie i praktycznie. W podziale dochodu społecznego widzi czynnik warunkujący wszystkie inne elementy ustroju społeczno-ekonomicznego i jego rozwoju. Sformułował tę myśl na IV Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Poznaniu, gdzie wygłosił referat pod tytułem: „Zagadnienie syntezy w historii gospodarczej“, w nieco rozszerzonym zakresie po francusku: „Le problème de la synthèse dans l'histoire économique“. W referatach tych Rutkowski uzasadniał teoretycznie podstawy swej koncepcji, publikując jednocześnie praktyczne jej zastosowanie w rozprawach p. t. „Z dziejów żup ruskich za Zygmunta Augusta“, „Początki kapitalizmu w kopalniach chęcińskich“, „Podział dochodów w żupach ruskich za Zygmunta Augusta“, „Dochody miejskie wielkiej własności ziemskiej w Polsce w czasach nowożytnych“ — i wreszcie — najważniejszym, wydanym niestety tylko w części — dziele pt. „Badania nad podziałem dochodów w Polsce w czasach nowożytnych“, w którym autor zajął się rozważaniem jednej grupy zagadnień metodycznych, związanych z zagadnieniem podziału dochodu społecznego, mianowicie grupy, odnoszącej się do podziału dochodu społecznego w ustroju opartym na powinnościach dworskich. Na VII Po-

wszechnym Zjeździe Historyków Polskich we Wrocławiu we wrześniu 1948 r. w referacie pt. „Zagadnienie podziału dochodu społecznego do XVIII wieku“ zestawiał Rutkowski w ogóle wskazania metodyczne w tej sprawie.

W postawieniu wysuniętego wyżej problemu Rutkowski jak gdyby nieświadomie zbliżał się do niektórych założeń materializmu dziejowego, chociaż nie zajmował się teoretycznymi podstawami marksizmu. Tak więc np. analiza materiału źródłowego polskiego prowadzi go do innego sposobu ujmowania feudalizmu, niż to czyniono w literaturze historycznej polskiej, która podchodziła do tego zagadnienia z punktu widzenia formalno-prawnego. Rutkowski w feudalizmie „agrarnym“ — jak mówi („Badania...“ str. 23) widzi szereg cech wysuwanych przez materializm historyczny, pomija tylko jeden czynnik — w czym odbiega od marksizmu — mianowicie problem przymusu pozakonomicznego. Nie miejsce tu na krytykę poglądów Rutkowskiego. Zasadniczym brakiem jego założeń jest odwrócenie właściwego stosunku i zależności przyczynowej poszczególnych elementów życia gospodarczego, podział bowiem dochodu społecznego jest zależny od istniejących w danej epoce stosunków produkcyjnych, te zaś — od sił wytwórczych. Dlatego zagadnieniem naczelnym jest problem samej produkcji. Trzeba jednak podkreślić, że w samej pracy badawczej, w swych książkach, a w szczególności w opublikowanych po wojnie dwóch wydaniach „Historii gospodarczej Polski“ — właśnie to zagadnienie produkcji wysuwa Rutkowski na plan pierwszy. Nie można tego wytłumaczyć tylko brakiem odpowiednich opracowań w zakresie badań nad podziałem dochodu społecznego — jest to po prostu wynik podejścia do rzeczy, który jest konieczny i jedyny. Nawiasowo też trzeba zaznaczyć, że Rutkowski był jednym z niewielu naszych historyków gospodarczych, który wielokrotnie żądał rozwinięcia i rozszerzenia badań w zakresie historii techniczno-gospodarczej, rozumiejąc pod tym w ogóle historię kultury materialnej, ale przede wszystkim historię narzędzi pracy — a więc sił produkcyjnych. (Por. „Historia gospodarcza, a historia kultury materialnej“).

Wysunięta jednak przez Rutkowskiego koncepcja badania podziału dochodu społecznego miała i ma duże pozytywne zna-

czenie; stanowi ona bowiem krok naprzód w kierunku zbliżenia naszych prac historycznych do założeń materializmu dziejowego. Nawet przy błędnym założeniu zasadniczym, przy szeregu spornych zagadnień metodycznych — badanie podziału dochodu społecznego musi prowadzić do poznania i analizowania krzywdy i niesprawiedliwości społecznej: wyzysku człowieka przez człowieka, walki klas, ruchów rewolucyjnych i ich treści społecznej.

Ostatni moment charakteryzuje postać zmarłego uczonego z punktu widzenia jego nastawienia społecznego. Program badań w zakresie historii gospodarczo-społecznej, jaki wysunął Rutkowski, wiązał się jak najściślej z jego osobistym stosunkiem do zagadnień krzywdy i niesprawiedliwości społecznej. Nie co innego, jak właśnie zaznajomienie się z warunkami bytu chłopów polskiego w w. XVI—XVIII, skłoniło go do gruntownego wniknięcia w podstawy społeczne i gospodarcze tej krzywdy, do zwrócenia uwagi na analogiczne zagadnienia, związane z innymi epokami i innymi grupami społecznymi. Rutkowski działał tutaj jako człowiek o szerokim horyzoncie myśli postępowej, pozwalającej mu wydostawać się poza ciasne granice światopoglądu klasowego, z którym był przez wychowanie związany. Tym zagadnieniom poświęcił najwięcej swych prac.

Poza „Poddaństwem włościan w Polsce“ dał kilka cennych rozpraw, poświęconych położeniu materialnemu, gospodarczemu chłopów w Polsce. Trzeba tu wymienić jego obszerne: „Studia nad położeniem włościan w Polsce w XVIII w.“, w których przedstawił stosunki prawne poddaństwa, organizację wielkiej własności ziemskiej, ciężary i powinności poddanych (wynik swych badań ujął popularnie w książeczce pt.: „Sprawa włościańska w Polsce w XVIII i XIX w.“). Zagadnieniami XVIII w. zajmował się w rozprawach pt.: „Zagadnienie reformy rolnej w Polsce w XVIII w. na tle reform przeprowadzonych we wsiach miasta Poznania“, „Uniwersał połaniecki w świetle europejskich reform rolnych XVIII w.“. Sprawami agrarnymi w w. XVI zajął się w pracy, opartej na szerokim materiale statystycznym, czerpanym z lustracji i inwentarzy królewskich pt.: „Statystyka zawodowa ludności wiejskiej w Polsce w 2-giej połowie XVI w.“, zaś stosunki w. XVII omówił w rozprawie: „Przebudowa wsi w Polsce po wojnach w połowie w. XVII“. Do tego za-

kresu badań należą też prace związane z rozwojem folwarku pańszczyźnianego, jak: „Skup sołectw w Polsce w XVI w.“, „Pańszczyzna i praca najemna w organizacji folwarków królewskich w Prusach Królewskich za Zygmunta Augusta“ i referaty lub artykuły o charakterze metodycznym, jak „La g n se du regime de la corvée dans l'Europe centrale depuis la fin du Moyen Age“, „Co to były folwarki w dawnej Polsce“, „Ze studiów nad położeniem czeladzi folwarcznej w dawnej Polsce“ i szereg innych przyczynków, uwag zawartych w recenzjach itd. Interesowały również Rutkowskiego zagadnienia, związane z histori  skarbowości w Polsce, czemu dał wyraz w pracy z wczesnego okresu swych studiów historycznych, pt. „Skarbowość polska za Aleksandra Jagiellończyka“ i artykule „Les questions économiques et financi res sous le regne d'Etienne Bathory“. Wreszcie interesował się problemem, który wysunął w swym „Poddastwie włościan“: — mianowicie zagadnieniem upadku Rzeczypospolitej szlacheckiej w w. XVIII, dając temu wyraz w ciekawym, choć ze względu na postaw  metodologiczną nie rozwiązującym zagadnienia artykule: „Gospodarcze podłoże rozbiorów Polski“, opublikowanym z pewnymi zmianami w języku francuskim pt. „Les bases économiques des partages de l'ancienne Pologne“.

Poza prac  naukową zajmował się Rutkowski prac  na uniwersytecie. Był doskonałym pedagogiem i wyszkolił, będąc od r. 1919 profesorem historii gospodarczej na Wydziale Prawno - Ekonomicznym Uniwersytetu Poznańskiego, szereg wartosciowych pracowników naukowych, którzy podejmując jego wskazania metodologiczne, wnosili cenny wkł d do naszej nauki historycznej.

Jednocześnie zajmował się Rutkowski i praktycznie i teoretycznie zagadnieniami organizacji nauki historycznej. Wykazał swe wielkie uzdolnienia w tym kierunku w organizacji swego seminarium na Uniwersytecie Poznańskim, w którym stosował metody techniki organizacji pracy, — jako współredaktor znakomicie kierowanego czasopisma: „Rocznik dziejów społecznych i gospodarczych“ (od r. 1931), jako organizator prac wydawni-

czych w Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk. Ponadto interesował się problemami naukoznawczymi, publikując (głównie w „Nauce Polskiej“) szereg artykułów i rozpraw.

Jak wspomniałem na wstępie — działalność naukowa Rutkowskiego pozostawiła niezatarte ślady w naszej historiografii. Odszedł człowiek, który przeorał odłogiem dotąd leżące problemy, który był jednym z niewielu — przedstawicielem niewątpliwie postępowej myśli w rozwoju polskiej nauki historycznej. Jego śmierć pozbawiła naukę i społeczeństwo polskie człowieka o wielkich wartościach naukowych, bardzo intensywnej pracy naukowo-badawczej.

Stanisław Arnold

Ogłosił drukiem następujące prace:

- 1) Badania nad dochodami własności ziemskiej w Polsce w czasach nowożytnych. Pam. VI Pow. Zjazdu H.P. w Wilnie. Lwów 1935; 2) Badania nad podziałem dochodów w Polsce w czasach nowożytnych, t. I. Kraków 1938; 3) Bibliographie de l'histoire du crédit et du change en Pologne depuis le XV-e s. jusq. en 1915. History of the Principal Public Banks, The Hague 1934; 4) Co to były folwarki w dawnej Polsce? Roczn. dz. sp. i gosp., t. III, Lwów 1934; 5) Dochody miejskie wielkiej własności ziemskiej w Polsce w czasach nowożytnych. Spr. T. Przyj. Nauk, t. XXVIII. Warszawa 1935; 6) Etude sur la repartition et l'organisation de la propriété foncière en Bretagne au XVII-e siècle. An. de Bretagne 1902; 7) Gospodarcze podłoże rozbiorów Polski. Ruch praw.-ek. i soc. t. E, Poznań 1930; 8) Henri See. Roczn. dz. sp. i gosp. t. V, Poznań 1936; 9) Histoire économique de la Pologne avant les partages. Paris 1927; 10) Historia gospodarcza a historia kultury materialnej. Roczn. dz. sp. i gosp., t. VIII, Poznań 1946; 11) Historia gospodarcza Polski, t. I, czasy przedrozbiorowe. Poznań 1946, wyd. III, Poznań 1947, t. II, Poznań 1950; 12) Kapitalizm agrarny w Europie w czasach nowożytnych. Pam. V Powsz. Zjazdu H.P. w Warszawie, Lwów 1930; 13) Klucz biskupstwa przemyskiego w w. XVIII, Kraków 1910; 14) La gènesè du régime de la corvée dans l'Europe centrale depuis la fin du Moyen Age. La Pologne au VI-e Congr. Int. des Sc. Hist., Varsovie 1930; 15) Le problème de la repartition des revenus à l'époque du régime de la corvée, 1933; 16) Le problème de la synthèse dans l'histoire économique. Revue de la Synthèse Hist., t. XLIII, Paris 1927; 17) Le régime agraire en Pologne au XVIII s. Revue d'histoire Ec. et Soc., t. XIV, XV, Paris 1926—7; 18) Les bases économiques des partages de l'ancienne Pologne. Revue h'Hist. Moderne, Paris 1932; 19) Les centres d'étude d'histoire économique en Pologne. An. d'histoire ec. et soc., t. IV, Paris 1932; 20) Les questions économiques et financières sous le règne d'Etienne Bathory, Kraków 1931; 21) Medieval Agrarian Society in its Prime. Poland, Lithuania and Hungary. The Cambridge

History of Europe, t. I, Cambridge 1942; 22) Niewyjaśnione i sporne zagadnienia dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych. Roczn. dz. sp. i gosp., t. IX Poznań 1947; 23) O podniesieniu poziomu naszej twórczości naukowej. Nauka pol., t. XXIII, Warszawa 1937; 24) O potrzebach naukowych w zakresie gospodarczych dziejów Polski. Nauka Pol., t. II, Warszawa 1947; 25) O zadaniach kół naukoznawczych. Nauka Pol., t. XIV, Warszawa 1947; 26) O zadaniach pracy naukowej w zakresie historii. Nauka Pol., t. IV, Warszawa 1923; 27) Organizacja nauki a postęp nauki. Nauka Pol., t. XIV, Warszawa 1931; 28) Pańszczyzna i praca najemna w organizacji folwarków królewskich w Prusach Królewskich za Zygmunta Augusta. R. Hist., t. IV, Poznań 1928; 29) Początki kapitalizmu w kopalniach chęcińskich. Ks. ku czci L. Krzywickiego, Warszawa 1925; 30) Poddaństwo włościan w Polsce i niektórych innych krajach Europy, Poznań 1921; 31) Podział dochodów w żupach ruskich za Zygmunta Augusta, Poznań 1927; 32) Praca naukowa na prowincji. Nauka Pol., t. III, Warszawa 1920; 33) Prace zespołowe w naukach humanistycznych. Życie Nauki, t. I, Kraków 1946; 34) Przebudowa wsi w Polsce po wojnach w połowie XVII w. Kw. Hist., t. XXX, Lwów 1916; 35) Rys historyczny wsi na Śląsku. Gosp. wiejskie na Ziemiach Odz., Nr 3, Warszawa 1947; 36) Skarbowość polska za Aleksandra Jagiellończyka. Kw. Hist., t. XXIII, Lwów 1909; 37) Skup sołectw w Polsce w XVI w., Poznań 1921; 38) Sprawa włościańska w Polsce w XVIII i XIX w., Warszawa 1922; 39) Statystyka zawodowa ludności wiejskiej w drugiej połowie XVI w. Rozpr. H.F.A.U., t. LXI, Kraków 1918; 40) Studia nad organizacją własności ziemskiej w Bretanii w XVII w. Warszawa 1913; 41) Studia nad położeniem włościan w Polsce w XVIII w. Ekonom., t. XIV, Warszawa 1914; 42) Twórcza praca naukowa a uniwersytety. Nauka Pol., t. XXI, Warszawa 1936; 43) Uniwersał połaniecki w świetle europejskich reform rolnych XVIII w. Rocznik P.A.U., Kraków 1946; 44) Uwagi krytyczne o zjazdach naukowych. Nauka Pol., t. XIX, Warszawa 1934; 45) Uwagi o planowaniu badań historycznych. Roczn. dz. sp. i gosp., t. XI, Poznań 1949; 46) Uwagi o polskim czasopiśmiennictwie historycznym. Życie Nauki, t. I, Kraków 1946; 47) Uwagi krytyczne o badaniach Warszawskiego Komitetu Statystycznego nad własnością ziemską w Królestwie Polskim. Miesięcznik Statystyczny, t. V, Warszawa 1922; 48) Z dziejów żup ruskich za Zygmunta Augusta. Ks. ku czci O Balcera, t. I., Lwów 1925; 49) Z zagadnień dydaktycznych wyższego szkolnictwa. Kultura i Nauka, Warszawa 1937; 50) Zagadnienie planowania w nauce. Życie Nauki, t. II, Kraków 1946; 51) Zagadnienie podziału dochodu społecznego do XVIII w. Pam. VII Pow. Zjazdu H.P. we Wrocławiu, t. I, Warszawa 1948; 52) Zagadnienie reformy rolnej w Polsce w XVIII w. na tle reform przeprowadzonych we wsiach miasta Poznania. Poznań 1925; 53) Zagadnienie syntety w historii gospodarczej. Pam. IV Pow. Zjazdu H.P., Lwów 1925; 54) Zarys gospodarczych dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych. Poznań 1923; 55) Ze studiów nad położeniem czeladzi folwarczej w dawnej Polsce. Studia ku czci St. Kutrzeby, t. I, Kraków 1938.